

Ю.М.ПІКУЛЬ, аспірант кафедри історії Росії ХНУ ім. В.Н.Каразіна,
Харків

ВІЙСЬКОВО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.

У статті розглядається становлення та розвиток історіографії підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та деякі аспекти досліджуваної проблеми.

В статье рассматривается становление и развитие историографии подготовки офицерских кадров в военно-учебных заведениях Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ в. и некоторые аспекты исследуемой проблемы.

This article is about creation and development of historical research military education of Russian imperia on the ХІХ - beg ХХ ст. and many other aspects of this problem.

В історії Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. однією з головних діючих сил була армія, особливо її офіцерський корпус, у підготовці якого значну роль відігравали військово-навчальні заклади. В історіографії є досить значна кількість робіт, присвячених цьому питанню, однак слід зазначити відсутність історіографічних оглядів даної теми.

У зв'язку з цим, в умовах зростаючого інтересу до досліджень з історії військової освіти Російської імперії, дослідження історіографії проблеми є важливим та актуальним.

Віповідно до практичних завдань і методологічних установок, які вирішувалися й використовувалися дослідниками, нами виділено кілька періодів в історіографії проблеми: дорадянський період (ХІХ ст. – 1917 р.), радянський (1917–1991 рр.), пострадянський (1990-і – початок 2000-х років).

Перший – ХІХ ст. – 1917 р., коли починаються дослідження з історії розвитку військово - навчальних закладів Російської імперії. В цей час питання історії підготовки офіцерського складу російської армії було вперше підняте історичною наукою й отримало висвітлення у ряді публіцистичних робіт і монографій. Слід зазначити, що вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. історики починають звертатися до архівних джерел, і, крім узагальнюючих, з'являються роботи, присвячені окремим аспектам проблеми.

Другий – 1917–1991 р. У цей період головна увага дослідників зосереджується на соціальних питаннях, комплектуванні військово-навчальних закладів і проводиться значний обсяг роботи з їхнього статистичного опису. Але основним лейтмотивом робіт цього часу є теза про неможливість забезпечення високого рівня ідготовки офіцерського корпусу, який би відповідав вимогам того часу, у зв'язку з загальною відсталістю царського режиму.

Третій – 1990-і – початок 2000-х років, характеризується відходом від стереотипів радянського періоду, розширенням і поглибленням проблематики досліджень. При цьому варто відзначити, що найбільш повно даний напрямок

Перша монографія з досліджуваної проблеми належить М.М. Мельницькому [24]. Він розглядає історію становлення та розвитку військової освіти Російської імперії XVIII – середини XIX ст. Значну увагу тут приділено добі імператора Миколи I. На думку М.М. Мельницького, саме з діяльністю цього імператора пов'язаний процес становлення військової освіти як системи, побудованої на єдиних принципах, організації та програмах навчання.

Наступною фундаментальною роботою є праця М.С. Лалаєва [21]. У його дослідженні дається нарис створення й діяльності військово-навчальних закладів, їх виховного та навчального процесу, даються нариси побуту слухачів. Проте, незважаючи на наявність у роботах М.М. Мельницького та М.С. Лалаєва значного обсягу фактичного матеріалу, в них відсутній глибокий та всебічний аналіз проблем військової освіти Російської імперії.

Розпочаті дослідження були поглиблені та узагальнені Ф.В. Грековим та П.В. Петровим [27]. У своїй роботі П.В. Петров описав історію Головного управління військово-навчальних закладів (ГУВНЗ) і його ролі в здійсненні реформ. Робота Ф.В. Грекова є останнім дослідженням з історії російської військової освіти, яке вийшло в Російській імперії [12]. Він частково торкається проблематики діяльності військових академій, їх ролі в підготовці офіцерських кадрів вищої кваліфікації, обмежившись загальною характеристикою цих навчальних закладів. Усі вищезгадані роботи, при значному обсязі фактичного матеріалу, мають описовий характер.

Іншим напрямком досліджень військово-історичної науки дорадянського періоду було створення історій окремих підрозділів російської армії. До даного напрямку можна віднести роботи П.О.Бобровського, М.П. Гліноєцького, О.Антонова [2, 9, 11]. Варто зазначити, що серед вищезгаданих авторів тільки праця П.О. Бобровського є дійсно науковим дослідженням, тоді як в інших відсутній глибокий аналіз досліджуваних проблем. Спираючись на аналіз діяльності юнкерських училищ, П.О. Бобровський запропонував декілька заходів з їх подальшого розвитку і, насамперед, по боротьбі з некомплектом учнів. Але недоліком роботи П.О. Бобровського є те, що він вивчав юнкерські училища ізольовано, без порівняння їх з іншими типами військово-навчальних закладів. Також потрібно відзначити роботи С.П. Міхеєва та О.М. Петрова. О.М. Петров розглядає історію військової освіти не ізольовано, а в контексті історії російської армії [26]. А С.П. Міхеєв у своїй роботі дає низьку оцінку російській системі військової освіти, вказуючи на низку її недоліків [25].

Підводячи підсумки розвитку досліджень дорадянського періоду варто відзначити, що саме в цей час було закладено фундамент дослідження проблеми і оброблено значний обсяг фактичного матеріалу, але, в той же час,

у роботах дослідників дорадянський періоду майже відсутній науковий аналіз досліджуваних питань.

Революційні події 1917 р. внесли значні корективи в процес наукової розробки питань військової політики, зокрема, повністю зник інтерес до вивчення історії військової освіти Російської імперії. У цей час система дворянського виховання й освіти була визнана антинародною, а накопичений досвід шкідливим і неприйнятним для військово-навчальних закладів Радянської держави, у зв'язку з чим до середини 40-х рр. ХХ ст. у СРСР не було видано жодної монографії з нашої проблематики.

Підвищення інтересу до історії військової освіти пов'язане з Великою Вітчизняною війною й відновленням кадетських корпусів у вигляді суворівських та нахімовських училищ. Уперше в радянській історичній науці було поставлено питання про необхідність і доцільність вивчення дорадянського досвіду з підготовки командних кадрів. У 1944 р. була захищена кандидатська дисертація Т.П. Жесткової, в якій вперше було поставлено питання про необхідність дослідження здобутків військової освіти Російської імперії [13].

Частково стереотипи почали долатися в роботах військових істориків 60–80-х рр. У цей час виходять праці Л.Г. Безкровного, П.А. Зайончковського, М.І. Алпатова, у яких проаналізовано низку проблем історії російської військової освіти. У монографії М.І. Алпатова вперше проводиться систематичний аналіз діяльності кадетських корпусів Російської імперії та їхнього впливу на формування особистості майбутніх офіцерів [1]. Значний внесок у вивчення проблеми зробив П.А. Зайончковський, безперечною заслугою якого є дослідження з історії російської армії другої половини ХІХ ст. При цьому П.А. Зайончковський негативно оцінює рівень військової освіти Російської імперії, що, на його думку, було наслідком відсталості царської Росії і станового характеру військово-навчальних закладів [14, 15, 16, 17].

Значний обсяг матеріалів з підготовки офіцерських кадрів ввів у науковий обіг Л.Г. Безкровний, зібравши і систематизувавши матеріал, присвячений реформі військової освіти в 60–70-х рр. ХІХ ст., але його оцінки аналогічні висновкам П.А. Зайончковського й не містять нічого нового [4, 5, 6, 7, 8].

Таким чином, радянські історики давали в цілому негативну оцінку діяльності військово-навчальних закладів Російської імперії.

Новий період у розвитку історичних досліджень з проблеми починається на початку 90-х рр. ХХ ст, що обумовлено відходом історичної науки від марксистсько-ленінської методології та усталених оцінок радянського періоду.

Першою роботою даного періоду є монографія А.І. Каменєва «Історія підготовки офіцерських кадрів у Росії» [19]. У ній наводяться фактичні дані про зміни в соціальному складі слухачів військово-навчальних закладів Російської імперії, аналізуються навчальні програми, розкриваються деякі методичні сторони організації навчального процесу

тощо. Проте вказана робота присвячена проблемам підготовки офіцерських кадрів Російської імперії за весь період її існування, тому багато важливих аспектів підготовки офіцерських кадрів розглядаються побіжно. С.В. Волков у праці «Російський офіцерський корпус» висвітлює соціальний склад слухачів військово-навчальних закладів і офіцерського корпусу, переглядаючи дані, наведені Л.Г. Безкровним [10].

Останніми роботами з досліджуваної проблеми є монографії В.В. Ізонова, В.М. Крилова, А.М. Лушнікова і М.А. Машкіна. В.В. Ізонов дослідив підготовку військових кадрів всіх рівнів [18]. Але головну увагу він зосередив не на офіцерській освіті, а на підготовці нижніх чинів. А.М. Лушніков розглядає військову освіту в контексті тенденцій внутрішньої політики Російської імперії, а М.А. Машкін досліджує розвиток військово-навчальних закладів у контексті військової політики [22, 23]. У цих роботах проведено комплексний аналіз військової освіти Російської імперії, вводиться в науковий обіг значний обсяг нових архівних матеріалів з різних аспектів діяльності військової освіти Російської імперії. Що стосується української історіографії, то тут питання військової освіти Російської імперії майже не розробляються.

Слід констатувати, що підготовка російського офіцерського корпусу в досліджуваній період не залишилася без уваги і закордонних істориків. Тут можна відзначити роботи Д. Байрау, Г. Барнарда, Т. Бушнелла, Д. Куртіса і Д. ван Дайка [3, 28, 29, 30, 31]. Але праці закордонних дослідників містять тільки окремі відомості загального характеру, не даючи нічого нового, і можуть бути цікавими тільки як ілюстрація закордонного погляду на проблему.

Таким чином, аналіз історіографії говорить про еволюцію підходів до вивчення історії військово-навчальних закладів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Якщо для ХІХ ст. характерним є позитивістський підхід, то в радянський період акцент зміщується у бік вивчення соціально-економічних питань військової освіти. У наш час спостерігається інтерес до більш детального дослідження комплектування, навчально-виховного процесу й психологічного клімату у військово-навчальних закладах. На цьому шляху важливим завданням є введення до наукового обігу нових джерел та їх критичний аналіз. Можна констатувати, що, незважаючи на значну кількість праць з історії військово-навчальних закладів Російської імперії, у них тільки фрагментарно висвітлюється вплив повсякденного життя, традицій і менталітету учнів на формування особистості майбутнього офіцера. Таким чином, дослідження, які проводилися раніше, не дають цілісної картини підготовки офіцерських кадрів у досліджувану добу.

Список літератури: 1. *Алпатов Н.И.* Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России) / Н.И. Алпатов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 244 с.; 2. *Антонов А.К.* Виленское пехотное юнкерское училище (1864–1899 гг.). Краткий исторический очерк / А.К. Антонов. – Вильно, 1900. – 186 с.; 3. *Байрау Д.* Империя и ее армия / Дитрих Байрау ; // Новый часовой. – 1997. – № 5. – С. 19–39.; 4. *Бескровный Л.Г.* Армия и флот России в начале

XX в. Очерки военно-экономического потенциала / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1986. – 238 с.; **5. Бескровный Л.Г.** Военное образование в России в XIX в. Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук / Л.Г. Бескровный. – М.: [Б. и.], 1970 – 13 с.; **6. Бескровный Л.Г.** Из истории высшей военной школы в России / Л.Г. Бескровный // Военная мысль. – 1946. – № 10–11. – С. 107–122.; **7. Бескровный Л.Г.** Очерки военной историографии / Л.Г. Бескровный. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 318 с.; **8. Бескровный Л.Г.** Русская армия и флот в XIX веке / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 615 с.; **9. Бобровский П.О.** Юнкерские училища. Историческое обозрение их развития и деятельности : в 3 т. / П.О. Бобровский. – СПб. : Изд-во Я.А. Исакова, 1872–1876. – Т. 1. – 1872. – 275 с. ; Т. 2. – 1873. – 685 с. ; Т. 3. – 1876. – 660 с.; **10. Волков С.В.** Русский офицерский корпус / С.В. Волков – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.; **11. Глиноецкий Н.П.** Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб. : Тип. Штаба войск гвардии и Петроградского военного округа, 1882. – 385 с.; **12. Греков Ф.В.** Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910 / Ф.В. Греков. – М. : Тип. Вильд, 1910. – 192 с.; **13. Жесткова Т.П.** Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк: дис. ... кандидата ист. Наук : 07.00.02 / Т.П. Жесткова. – М., 1944. – 224 с.; **14. Зайончковский П.А.** Военные реформы 1860–1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1952. – 371 с.; **15. Зайончковский П.А.** Д.А. Милютин / П.А. Зайончковский // Дневник Д.А. Милютина. – М., 1950. – Т. 1. – С. 1–12.; **16. Зайончковский П.А.** Офицерский корпус русской армии перед Первой мировой войной / П.А.Зайончковский // ВИ. – 1981. – № 4. – С. 21–29.; **17. Зайончковский П.А.** Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 351 с.; **18. Ионов В.В.** Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков / В.В. Ионов. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. Ун-та, 1998. – 536 с.; **19. Каменев А.И.** История подготовки офицерских кадров в России / А.И. Каменев. – М. : Изд-во Военно-политической академии имени В.И. Ленина, 1990. – 195 с.; **20. Крылов В.М.** Кадетские корпуса и российские кадеты / В.М. Крылов. – СПб. : Изд-во Военно-исторического музея артиллерии инженерных войск, и войск связи, 1998. – 669 с.; **21. Лалаев М.С.** Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их Управлению: От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича, 1700–1880 / М.С. Лалаев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. – X, 283, [21] с.; **22. Лушников А.М.** Армия, государство и общество: система военного образования в оциально-политической истории России (1901–1917 гг.) / А.М. Лушников. – Ярославль : Яросл. Гос. Тех. Ун-т, 1996. – 151 с.; **23. Машкин Н.А.** Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков / Н.А. Машкин. – М. : Academia, 1997. – 348 с.; **24. Мельницкий Н.Н.** Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство : в 4 т. / Н.Н. Мельницкий. – Спб.: Тип. Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т. 1. Ч. 1. – 1857. – 147 с. ; Т. 1. Ч. 2. – 1857. – 130 с. ; Т. 2. Ч. 3. – 1857. – 225 с. ; Т. 2. Ч. 4. – 1857. – 271 с. ; Т. 3. Ч. 5. – 1858. – 330 с. ; Т. 4. Ч. 6. – 1860. – 463 с.; **25. Михеев С.П.** История русской армии : в 6 вып. / С.П. Михеев. – М.: Изд-во Михеева и Казачкова, 1910–1912. – Вып. 5. Эпоха реформ. – 1911. – 192 с.; **26.** Русская военная сила: История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежды и вооружения, картами, планами сражений и укреплений : в 2 т. / под ред. А.Н. Петрова.– М. : Типо-литогр. Т-ва «И.Н. Кушнерев и Ко», 1892. – Т. 1. – 1892. – XVI, 420 с ; Т. 2. – 1892. – VIII, 569, [48] с.; **27.** Столетие военного министерства (1802–1902 гг.). : в 13 т. / Сост. П.В. Петров. – Спб. : Тип. Военного министерства, 1902–1914. – Т. 10 : Главное Управление Военно-учебных заведений. Исторический очерк. – 1907. – 231 с.; **28. Barnard H.** Military schools and courses of instruction in the science and art of war, in France, Prussia, Austria, Sweden, Switzerland, Sardinia, England, and the United States. P. I. France and Prussia.

– Philadelphia : J.B. Lippincott & Co., 1862. – 346 p.; **29.** *Bushnell T.* The tsarist officer corps, 1881–1914; Customs, Duties, Ineff, Ciency / T. Bushnell. // *American Historical Review.* – Vol. 86. – №. 4. – 1986. – P. 753–780.; **30.** *Curtiss J.S.* The Russian army under Nicolas I, 1825–1855 / J.S. Curtiss. – Durham : Duke university press, 1965. – 386 p.; **31.** *Van Dyke C.* Russian imperial military doctrine and education. 1831–1917 / C. Van Dyke. – New York : Greenwood press, 1990. – 193 p.

Поступила в редколлегию 23.02.2011